

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА УМОВ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

Анатолій Шевцов
доктор техн. наук,
професор,
директор
регіонального філіалу
Національного інституту
стратегічних досліджень
у м. Дніпро

З початком агресії Російської Федерації проти України (березень 2014 р.) представники різних політичних сил розпочали обговорення питання щодо можливості виходу України з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з метою створення юридичних умов для отримання Україною ядерного статусу. Зокрема, винесено на обговорення до Верховної Ради проекти закону про вихід України з ДНЯЗ. З'явилися численні публікації, присвячені обговоренню різних аспектів цієї надскладної проблеми. Серед них — статті, в яких вище керівництво України звинувачується в зраді національних інтересів на початку 1990-х років.

Метою цього матеріалу є аналіз рішень, що їх ухвалювала Україна від етапу проголошення незалежності дотепер, та характеристика зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовили їх ухвалення.

І. Чорнобильська катастрофа

Ключовою подією, яка визначила ставлення української влади до ядерної енергії, стала техногенна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р.

На цю дату було заплановано проведення на станції профілактичних і ремонтних робіт та експерименту з системою електрогенерації на її четвертому блоці (завдання були сформовані відповідними союзними структурами). Роботи розпочалися вночі 25 квітня. До 14-00 наступного дня потужність реактора була знижена наполовину, а система аварійного охолодження реактора відімкнена. Далі почали відбуватися незаплановані дії — диспетчер “Київенерго” вимагав припинити зниження потужності, оператори ЧАЕС виконали вимогу, і реактор продовжував працювати на половинній потужності. Проте такий режим роботи був неприйнятний для даного типу реактора (Реактор великої потужності каналний — РВПК) через його технічні особливості. В результаті реактор втратив керованість, і стабілізувати його роботу не вдалося. Температура в активній зоні досягла критичної, — реактор вибухнув. Своєчасно ж заглушити реактор не дозволило керівництво станції. Рішення, що приймалися операторами чергової зміни, не були передбачені фахівцями заздалегідь і призвели до фатального результату.

З того часу точаться дискусії стосовно ключових причин, які викликали техногенну аварію на ЧАЕС.

Серед основних гіпотез — конструктивні недоліки реакторів такого типу та дії персоналу станції, який виконував заплановані ремонтно-профілактичні роботи та експеримент із вибігом ротора електрогенератора станції. Існує кілька версій стосовно причин останньої фази аварії — вибуху реактора:

— вибух водню, який сформувався в реакторі за високої температури;

— викид пари внаслідок потрапляння води у високотемпературну зону реактора, яка спричинила викид графіту та палива в зону пожежі;

— короткотермінове виділення ядерної енергії за рахунок локальних реакцій у паливі, які відбулися завдяки випромінюванню швидких нейтронів внаслідок розділення атомів збагаченого урану.

Внаслідок руйнування активної зони назовні було викинуто радіоактивні частки відпрацьованого палива. Водночас на станції почалася пожежа з загорянням графіту, який був викинутий вибухом з активної зони, що спричинило формування радіоактивного хмар, які розносили радіонукліди на значні відстані.

Далі приймалися рішення, спрямовані на ліквідацію наслідків аварії, — гасіння пожежі, ізоляція радіоактивних викидів тощо. Проте до аварії такого масштабу працівники станції не були підготовлені заздалегідь. Необхідно було терміново сформувавши силами інститутів Національної академії наук України план дій та залучити до ліквідації наслідків аварійні служби (МНС, пожежників, спеціальна радіологічного захисту). Це був надзвичайно тяжкий урок як для фахівців, так і для української влади, якій необхідно було приймати швидкі й правильні рішення.

Наслідками аварії на ЧАЕС для Української держави стали ¹:

— людські втрати серед персоналу станції та ліквідаторів, які за перші два тижні становили близько 40 осіб, на квітень 1994 р. — досягли 25 тис. осіб, а згодом загальні втрати досягли 60 тис. осіб (10 % від загальної чисельності ліквідаторів);

— забруднення території техногенними радіонуклідами — 42 тис. км² (на забруднених територіях у 2000 р. мешкало 1,141 млн осіб);

— радіаційне опромінення ліквідаторів, працівників станції, населення (в результаті значні дози опромінення отримали 61 873 ліквідаторів у 1986—1987 роках і 488 963 ліквідаторів у 1988—1989 роках);

— відселення 163 тис. осіб населення з зони відчуження.

Загальні збитки, яких зазнала Україна з моменту аварії до 2015 р., оцінюються в 198 млрд дол. США.

Техногенна катастрофа такого масштабу випала саме на долю України, яка з радянських часів і до сьогодні здійснює роботи з ліквідації наслідків катастрофи та забезпечує соціальний захист потерпілих. На цьому шляху Україна отримувала суттєву наукову, фінансову та технічну допомогу як від міжнародних структур (ООН, МАГАТЕ, СОЗ), так і від окремих країн.

Тридцять років, що минули з дня катастрофи до наших днів, дозволяють проаналізувати як її причини, так і наслідки, які мають враховуватися в поточній роботі АЕС. Серед висновків у такому ракурсі слід зазначити такі:

1. При розробці реакторів неприпустимо залишати поза увагою технічні недоліки, які можуть зумовити нестабільну роботу реактора та призвести до втрати його керованості. Ключовою вимогою на етапі проектування має бути абсолютний пріоритет безпеки.

2. Оператори АЕС повинні мати достатній рівень професійної освіти та підготовки, що забезпечить розуміння фізичних процесів, які відбуваються в реакторі та інших системах станції. Володіти знанням експлуатаційних регламентів.

3. Працівники АЕС повинні регулярно знайомитись з “інцидентами”, що трапляються на станціях аналогічного типу.

4. АЕС має бути підготовлена технічно та організаційно до можливих ядерно-радіаційних подій та небезпечних ситуацій, зумовлених природними умовами, умисними діями диверсантів та іншими причинами.

5. Служби радіаційного контролю мають вести постійний моніторинг ситуації в зоні відчуження й зонах обов’язкового і добровільного відселення та надавати його дані екологічним службам.

Впровадження зазначених висновків у практику роботи розробників реакторів та персоналу АЕС сприятиме зниженню кількості “інцидентів” в їхній роботі.

II. Історичний ракурс

Шлях України до без’ядерного статусу був започаткований двома історичними рішеннями, ухваленими ще до отримання нею державності. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В окремому розділі цього документа були проголошені загальні принципи оборонної стратегії майбутньої держави — стати нейтральною державою, не брати участі у воєнних союзах, а також дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати ядерну зброю, не виробляти таку зброю і не купувати її у третіх країн. Це рішення було прийняте прокомуністичною Верховною Радою під впливом загроз, які принесла техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Улітку 1991 р. підписання Біловезького Договору засвідчило розпад радянської імперії та формування нових незалежних держав і їх нового союзу — СНД.

Верховна Рада України 24 жовтня 1992 р. ухвалила Заяву “Про без’ядерний статус України”, підготовлену Народним Рухом (опозиційним тоді) на чолі з діячем культури *Іваном Драчем* за участі правника *Сергія Головатого*, який вніс уточнення стосовно ставлення до ядерної зброї — “відмова від виробництва, придбання і випробування ядерної зброї”.

¹ Круглий стіл “Державна політика України щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, НІСД, 05.04.2016 р.; “Гуманитарные последствия аварии на ЧАЭС”. Отчет ПРООН и ЮНИСЕФ от 6 февраля 2002 г.

На території чотирьох країн СНД (Російська Федерація, Білорусь, Казахстан і Україна) залишилися окремі сегменти ядерного арсеналу колишнього СРСР, і постало питання стосовно їх долі. На території України було дислоковано близько 4833 ядерних боезарядів як для стратегічних, так і для тактичних засобів. Стратегічні боезаряди були розміщені на 46 Міжконтинентальних балістичних ракетах (МБР) четвертого покоління SS-24 (по 10 боезарядів) і 130 МБР SS-19 (по шість боезарядів), а також по вісім крилатих ракет з боезарядами на 46 важких бомбардувальниках (ВБ). Разом кількість стратегічних боезарядів становила близько 1950 одиниць з урахуванням резерву безпосередньо на базах МБР і ВБ. За Біловезькою угодою вони підпорядковувалися Стратегічним ядерним силам (СЯС) Російської Федерації.

На той час керівництво США та провідних країн Заходу наполягали, щоб правонаступницею ядерної спадщини стала лише одна держава — РФ, що обумовило необхідність передання всієї наявної на пострадянському просторі ядерної зброї під її юрисдикцію. Білорусь і Казахстан ухвалили саме таке рішення, не претендуючи на матеріальну компенсацію. Україна виробила власну лінію поведінки, яка враховувала ширшу участь її підприємств у ракетних програмах СРСР і значно більші масштаби спадщини.

Значимо, що за радянський період підприємства України забезпечили повний цикл розробки, випробувань, виробництва та передання РВСН тринадцяти типів стратегічних ракетних комплексів, здійснивши тим самим вирішальний внесок у досягнення стратегічного паритету між двома ядерними наддержавами і, відповідно, збереження миру на планеті завдяки взаємному ядерному стримуванню².

В останні місяці існування Радянського Союзу була завершена підготовка Договору між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Багаторічна робота завершилася його підписанням президентами країн 31 липня 1991 р. Однак ратифікація цього документа мала відбутися після визначення правонаступників СРСР за цим Договором.

Україна була визнана однією з правонаступниць ядерної спадщини, що зафіксовано у травні 1992 р. Лісабонським протоколом до Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Ситуація, що склалася на той період, неоднозначно сприймалася країнами — учасниками процесу підготовки до ратифікації. Ключові держави на чолі зі США наполягали, щоб правонаступницею ядерного статусу Радянського Союзу за чинним Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) була лише одна країна — РФ. Це, по суті, було умовою визнання суверенітету новостворених держав міжнародною спільнотою.

Після бурхливих обговорень у Комітетах Верховної Ради України та на її засіданнях була сформована

концепція ратифікації Договору СНО-1 і Лісабонського протоколу до нього та приєднання України до ДНЯЗ в статусі без'ядерної держави.

При цьому умовою такого рішення мало стати надання Україні гарантій суверенітету та безпеки з боку “де-юре” ядерних держав. Така домовленість була досягнута на консультативному рівні. Водночас і Україна мала підтвердити готовність вивезти успадковані ядерні боезаряди на територію Російської Федерації протягом кількох років.

Для забезпечення виконання цих домовленостей у квітні 1992 р. президенти **Б. Єльцин** та **Л. Кравчук** підписали Угоду про порядок переміщення боезарядів до Російської Федерації і вже в травні того ж року майже 3000 тактичних ядерних боезарядів були вивезені на територію РФ. На території України залишилося близько 2000 ядерних боезарядів для стратегічних носіїв (МБР та ВБ).

Попри попередні домовленості стосовно переміщення всіх боезарядів до РФ та готовності надати гарантії безпеки з боку ядерних країн, МЗС України в грудні 1992 р. заявило про право власності на всі компоненти ядерних боеголовки, які перебували на території України. У зв'язку з цим розпочалася дворічна “переговорна війна”, метою якої було досягнення прийняттого для всіх сторін компромісу, який би відповідав нормам міжнародного права.

Підсумком цього процесу стали двосторонні робочі угоди між Україною та РФ про утилізацію ядерних боеприпасів на об'єктах РФ, про принципи утилізації і навіть “Угода про порядок гарантійного авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів”. Окремо узгоджувалось спільне розуміння стосовно права власності України на отриману ядерну спадщину як матеріальні цінності без права їх використання за призначенням³.

Досягнуті домовленості дозволили 18.11.1993 р. провести ратифікацію Верховною Радою Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу за винятком статті V протоколу щодо приєднання до ДНЯЗ. Для забезпечення остаточного вирішення проблеми були сформульовані й прийняті доручення Президентові та уряду України. Підготовка відповідних документів велась у парламентській комісії з закордонних справ під керівництвом **Д. Павличка**.

Під тиском Голови Верховної Ради **І.С. Плюща** була прийнята Постанова ВР “Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу”, підготовлена Комісією ВР на чолі з **Ю. Костенком**. Цей документ забороняв вивозити з території України ядерні боезаряди аж до узгодження механізмів міжнародного контролю за їх розкомплектуванням на території РФ. Президенту було рекомендовано вступити в переговори з керівниками ядерних держав стосовно надання допомоги Україні в процесі забезпечення ядерного роззброєння.

² **М. Тетчер** уважала, що саме наявність ядерної зброї як фактора стримування відіграла вирішальну роль у період “холодної війни” у протистоянні між Заходом і СРСР.

³ **Шевцов А.** Формула без'ядерного статусу // Голос України. — 1993. — 22 грудня.

⁴ **Шмаров В., Бар'яхтар В., Леженко І.** Чи потрібна Україні атомна зброя? // Світогляд. — 2015. — № 3. — С. 6—17.

На цьому етапі Україна отримала низку пропозицій від США, що свідчило про зміну ставлення до її позиції. Першим свідченням цього став візит міністра оборони США *Леса Аскіна* до Києва. Вашингтон запропонував допомогу у здійсненні відокремлення ядерних боеголовки і забезпеченні їх надійного зберігання в Україні під міжнародним контролем.

24 червня 1993 р. в Комісії Сенату з міжнародних питань під головуванням сенатора *Джозефа Байдена* відбулося обговорення стану підготовки до ратифікації Договору СНО-1 в Україні. Головні підсумки обговорення були дещо несподіваними — не слід наполягати на терміновості передачі боезарядів в Росію та тиснути у цьому питанні. Комісія Сенату з розумінням сприйняла намір України отримати гарантії безпеки від ядерних держав.

2 липня 1993 р. ВР ухвалила “Основні напрями зовнішньої політики України”, за які проголосувало 226 депутатів. Редакція постанови була підготовлена в Комісії ВР під керівництвом *Д. Павличка*. Затверджена редакція мала досить загальний характер, проте визнавала, що “ставши в силу історичних обставин власником ядерної зброї, успадкованої від СРСР, Україна ніколи не санкціонує її застосування”. Прийнята постанова ВР стала відправною позицією на переговорах урядових делегацій України та РФ.

На етапі їх підготовки президент *Б. Клітон* запропонував *Б. Сльцину* перевести їх у тристоронній формат, проте РФ не підтримала цю ініціативу і наполягала на продовженні переговорів у двосторонньому форматі.

Російська сторона підготувала проекти трьох угод, що мали врегулювати всі нерозв’язані питання:

- вивезення всіх ядерних боезарядів до Росії для їх розкомплектування;
- контроль над об’єктами “С” (централізованого зберігання боезарядів на території України);
- про взаємний гарантійний нагляд за експлуатацією стратегічних ядерних сил.

Після двох днів роботи урядових делегацій всі питання були узгоджені. Українську делегацію очолював новопризначений віце-прем’єр *Валерій Шмаров*, російську — посол РФ *Юрій Дубінін*. Після цього президенти України та Росії остаточно узгодили всі три угоди і доручили їх підписати прем’єрам та оформити спеціальним протоколом, який не підлягав публікації (3 вересня 1993 р.)⁴.

Тристороння зустріч президентів відбулася лише в січні наступного року, на якій був остаточно підтверджений порядок ліквідації ядерних озброєнь, успадкованих Україною, та порядок підготовки до ратифікації договорів СНО-1 та ДНЯЗ.

Підготовку до ратифікації виконувала в комітеті ВР раніше створена робоча група у складі народних депутатів та фахівців, яку очолював *Ю. Костенко* за постановою спікера. До наміченої дати ратифікації (18.11.1993 р.) в комітеті ВР, який очолював *Д. Павличко*, за участі робочої групи *Ю. Костенка* були напрацьовані матеріали Постанови ВР, в якій зазначалося, що все майно успадкованих стратегічних ядер-

них сил, серед яких ядерні боезаряди, є власністю України. Окремо узгоджені зобов’язання, які бере на себе Україна, умови передачі ядерних боезарядів для розкомплектування та забезпечення їх використання в мирних цілях. Постанова містила застереження до статті V Лісабонського протоколу про неможливість приєднання України до ДНЯЗ в статусі держави, що не володіє ядерною зброєю, та питання про надання Україні гарантій її національної безпеки.

Ухвалення ратифікаційної Постанови такого змісту не отримало необхідної практичної підтримки МЗС, що змусило Вашингтон переглянути стратегію співпраці з Україною. Центральне місце в політиці президента США *Б. Клінтона* зайняла підготовка до саміту НАТО в Брюсселі, який запросив Росію до програми “Партнерство заради миру”, та ядерне роззброєння Білорусі, Казахстану і, головне, — України.

На шляху до Мінська *Клінтон* зробив зупинку в Борисполі, де провів переговори віч-на-віч з Президентом України та українською делегацією. Домовленості, досягнуті щодо співпраці в ліквідації ядерних озброєнь, успадкованих Україною, були стисло озвучені на прес-конференції 11 січня 1994 р. Після цього *Л. Кравчук* полетів до Москви, де 14 січня 1994 р. була підписана Тристороння заява, в якій зафіксовано домовленості трьох президентів стосовно взаємодії в процесі ліквідації Україною ядерної зброї.

Редакція цієї заяви не враховувала формулювань ратифікаційної постанови ВР від 18 листопада 1993 р., що дало підстави для звинувачень Президента України у невиконанні постанови ВР.

Голова ВР *І. Плюц* доручив парламентським комісіям підготувати проект Постанови ВР, яка мала дати оцінку діям Президента *Л. Кравчука*. Проте через відсутність кворуму Постанова не була прийнята, і чергова спроба була перенесена на 3 лютого 1994 р. На цьому засіданні було знято застереження до ст. V Лісабонського протоколу, за скасування якої проголосувала більшість Парламенту — 260 депутатів, що створило умови для підготовки до ратифікації ДНЯЗ. Це був останній етап на шляху до без’ядерного статусу України. На цьому етапі змінилися всі основні дійові особи: новий Президент України *Л. Кучма*, новий спікер — *О. Мороз*, новий прем’єр-міністр — *В. Масол* і новий міністр закордонних справ — *Г. Удовенко*. Верховна Рада 16 листопада 1994 р. ухвалила окремі закон № 248/94, який визначав процедуру приєднання України до ДНЯЗ. Новий спікер доручив підготовку до розгляду питання профільним комісіям ВР — з питань безпеки та оборони (на чолі з соціалістом *В. Мухіним*) та закордонних справ (на чолі з комуністом *Б. Олійником*).

За відправну позицію приймалися подання Президента *Л. Кучми* до Парламенту та його спікера, підготовлені в апараті Президента та МЗС. На цій платформі склалася ситуація, коли керівники всіх гілок влади займали одну позицію — негайна ратифікація ДНЯЗ та невідкладне узгодження домовленостей зі США та РФ про забезпечення допомоги у виконанні вимог цього договору Україною.

**Президент США Б. Клінтон,
Президент Російської Федерації Б. Єльцин,
Президент України Л. Кравчук
після підписання Тристоронньої заяви,
в якій зафіксовано домовленості
трьох президентів стосовно взаємодії
в процесі ліквідації Україною ядерної зброї.
Москва, Російська Федерація,
14 січня 1994 р.**

**Президент Російської Федерації
Б. Єльцин,
Президент США Б. Клінтон,
Президент України Л. Кучма
підписують Меморандум
“Про гарантії безпеки у зв’язку
з приєднанням України
до Договору про нерозповсюдження
ядерної зброї”.
Будапешт, Угорщина,
5 грудня 1994 р.**

Розгляд питання відбувся 16 листопада 1994 р. і тривав три години. Основне подання внесені міністром закордонних справ України, в обговоренні брали участь як прихильники оперативного приєднання до Договору, так і прихильники подальшого зволікання з прийняттям остаточного рішення.

У підсумку, після заключного виступу *Л. Кучми*, рішення про приєднання України до ДНЯЗ в статусі неядерної держави було прийняте конституційною більшістю.

МЗС України підготував до призначеної дати саміту ОБСЄ у Будапешті (5 грудня 1994 р.) ратифікаційні грамоти за Договорами СНО-1 і ДНЯЗ, а також окремий документ “Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”.

Прискорений темп на шляху до без’ядерного статусу України зумовлювався тим, що вивезення на підприємства РФ боезарядів, терміни безпечної експлуатації яких закінчилися, розпочалося ще у грудні 1993 р. Саме закінчення термінів безпечної експлуатації боезарядів потребувало негайного їх переміщення до РФ та узгодження графіків такого переміщення і умов контролю за їх розкомплектуванням.

Намагання окремих груп політиків затягнути цей процес лише загострювало ситуацію, оскільки вело до зростання ризиків техногенної катастрофи, яка могла статися при подальшому зберіганні та транспортуванні боезарядів на підприємства-виробники з розсіюванням на значній площі радіоактивних матеріалів, що входять до їх конструкції.

На цьому етапі вже ніхто з учасників дискусії не наполягав на необхідності створення повного циклу виробництва боезарядів в Україні.

На саміті ОБСЄ у Будапешті 5 грудня 1994 року лідери ядерних держав підписали Меморандум “Про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”, після чого відбувся обмін ратифікаційними грамотами за обома договорами (СНО-1 та ДНЯЗ).

На жаль, Будапештський меморандум не мав статусу договору, що не відповідає умовам приєднання до ДНЯЗ, передбаченим у згаданому Законі України (№248/94).

На етапі прийняття Україною без’ядерного статусу рішення її керівництва про відмову від володіння третім у світі ядерним арсеналом гостро критикували політики та експерти.

При цьому радикальні оцінки (щодо зради національних інтересів) не враховували реальну ситуацію того часу. Крім згаданого політичного тиску з боку ключових західних країн і РФ, існували технічні аргументи на користь такого рішення. Для досягнення ефекту “ядерного стримування” за рахунок ядерної спадщини, про що мріяли прихильники такого рішення, необхідно було забезпечити відповідний контроль за боезарядами та носіями та можливість управляти стратегічним озброєнням, а саме:

- по-перше, створити систему бойового управління з забезпеченням захисту від несанкціонованих спроб здійснити запуск та відповідних блокувань для унеможливлення підриву в нештатних ситуаціях;

- по-друге, — забезпечити регламентне обслуговування як ядерних боезарядів, так і носіїв;

- по-третє, — забезпечити можливість розібрати та утилізувати ядерні боезаряди після закінчення термінів їх експлуатації, починаючи з 1992—1993 рр.;

- і, нарешті, мати можливість ліквідувати стратегічні носії (МБР та ВБ) після закінчення термінів їх експлуатації.

Найбільш складним і пов’язаним з забезпеченням ядерної безпеки є третє завдання, оскільки Україна не мала підприємств, пов’язаних з обслуговуванням ядерних боезарядів, а час для їх створення був вкрай обмежений — не більше двох-трьох років. Крім того, практика роботи з такими боезарядами передбачає наявність технологічної документації і проведення робіт на підприємствах, що виробляли такі складні та вибухонебезпечні вироби. В Україні ж таких підприємств не існувало.

Неможливо погодитися також із негативними оцінками обсягів компенсацій, які Україна отримала від країн Заходу, передусім від США. Технічна допомога на ліквідацію зброї становила близько 500 млн дол. США. Компенсацію за передачу боезарядів Україна отримала від РФ через постачання готових тепловидільних елементів для українських АЕС.

Така компенсація була життєво необхідна для підтримки економіки нової держави на етапі її формування. Її сумарний обсяг становив понад 1,3 млрд дол. США.

Додатково зазначимо, що приєднання України до ДНЯЗ сприяло її прийняттю до Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ) без додаткових обмежень стосовно співпраці в галузі ракетно-космічної техніки, що створило передумови реалізації успішних міжнародних проектів у майбутньому.

Пізніше Україна робила кілька спроб підвищити статус гарантій безпеки чинного Будапештського меморандуму, який не мав юридично обов’язкового формату договору. Важливою подією на цьому напрямі було звернення Президента України з трибуни 64-ї Генеральної асамблеї ООН (24.09.2009 р.), проте воно не дало очікуваних результатів.

У зв’язку з закінченням дії Договору СНО-1 українська сторона звернулася до ядерних країн-гарантів з пропозицією підтвердити їх дієвість і отримала такі відгуки:

- спільна заява РФ і США, оприлюднена 04.12.2009 р., в якій підтверджена чинність наданих Україні гарантій безпеки (тобто легітимність Меморандуму) після 5 грудня 2009 р.;

- позитивна відповідь прем’єр-міністра Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (отримана у форматі листа-відповіді на лист Президента України від 5 січня 2010 р.);

- нота Посольства Китайської Народної Республіки в Україні від 15 грудня 2009 р., в якій підтвержені гарантії безпеки Україні як без’ядерній країні, так звані негативні гарантії, які за змістом є слабшими, ніж гарантії Меморандуму.

Тобто “статус-кво” стосовно гарантій Будапештського меморандуму не підтвержені лише з боку Франції.

У заяві Президента України з нагоди 15-ї річниці Будапештського меморандуму (05.12.2009 р.) оприлюднене звернення до держав ядерної п’ятірки з пропозицією провести переговори з метою посилення гарантій безпеки України.

В заяві також вперше оприлюднені кількісні показники щодо вивезених з нашої території стратегічних (1950 од.) й тактичних (2883 од.) ядерних боеприпасів, які були повністю вивезені на підприємства РФ та розкомплектовані до 31 жовтня 2001 р. під контролем спостерігачів з України (протокол двосторонніх консультацій).

Варто зауважити, що окремі українські політики у той час займали відверто антидержавну позицію стосовно необхідності посилення гарантій безпеки, наданих Україні. Це є додатковим свідченням відсутності єдності серед політиків, навіть у такому ключовому на шляху формування національної державності питанні.

III. Зміни в геополітичному просторі

Ключові події 2013—2014 років україноукладнили умови забезпечення національної безпеки України в аспекті дотримання територіальної цілісності та суверенітету.

Серед визначальних факторів, які сформувались на сьогодні, слід зазначити такі:

1. Попри підписання Угоди про асоціацію з ЄС та нагальну потребу забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, процес приєднання України до євроатлантичної системи колективної безпеки гальмується. Провідні країни Європи своїми діями підтверджують неготовність до ускладнення відносин з Російською Федерацією заради підтримки інтересів України, що призводить до невизначеності в контексті часових меж можливого приєднання України до НАТО.

2. Загроза подальшої ескалації збройного конфлікту на території України підвищила конфліктність геополітичного простору навколо неї.

Міжнародна правова система підтримки загальноєвропейської і світової безпеки перебуває у стадії руйнування. Росія ініціює питання про створення нової системи як шляхом перегляду основоположних

рішень ОБСЄ, так і перегляду чинних договорів у сфері контролю над озброєннями, повноправною учасницею яких до останнього часу була Україна.

Наведені негативні зовнішні фактори в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в країні (фінансова та економічна криза) вимагають оперативного пошуку можливих зовнішньополітичних ініціатив, здатних сприяти зміцненню національної безпеки України в нових умовах.

3. Серед першочергових напрямів пошуку дипломатичних шляхів врегулювання конфлікту розглядалась можливість перегляду статусу Будапештського меморандуму про гарантії суверенітету і територіальної цілісності “де-юре” ядерними країнами.

У відповідності до рішення Ради Безпеки і оборони України від 01.03.2014 р. Верховна Рада прийняла 11.03.2014 р. офіційне звернення до країн — гарантів безпеки за Будапештським меморандумом, які є постійними членами Ради Безпеки ООН, — “застосувати всі можливі дипломатичні, політичні, економічні та військові заходи для негайного припинення агресії та збереження незалежності, суверенітету та існуючих кордонів”. Це звернення отримало відгук Генеральної Асамблеї ООН, незважаючи на те, що Рада Безпеки не прийняла рішення через застосоване Російською Федерацією право “вето”.

Такий розвиток подій укотре підтвердив неефективність чинної в межах статуту ООН системи міжнародної безпеки, що створює ситуацію всюдозволеності для країни-агресора. Так, президент Росії на прес-конференції проголосив, що РФ в односторонньому порядку виходить із режиму Будапештського меморандуму.

4. Можливим напрямом розблокування роботи Ради Безпеки ООН є задіяння п. 3 Статті 27 Статуту ООН, який передбачає, що сторона, яка бере участь у суперечці, має утриматися від голосування, тобто країна-агресор не може застосовувати право “вето”.

Тож сьогодні ключовим завданням на цьому напрямі є визнання РФ стороною конфлікту (або рішенням Генеральної Асамблеї ООН, або всіма країнами — членами Ради Безпеки за винятком РФ). Після цього стане можливим прийняття рішення про вивід російських підрозділів та їхнього озброєння з тимчасово окупованих територій України та створення миротворчої місії для остаточного врегулювання конфлікту.

Заслугує на увагу можливість задіяти резолюцію Генасамблеї № 377 від 03.11.1950 р., яка передбачає розгляд конфліктів, що створюють загрозу миру, на черговій або спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН в разі блокування роботи Ради Безпеки.

Тобто Статут ООН та раніше прийняті резолюції Генеральної Асамблеї дозволяють прийняти необхідні рішення стосовно протидії країні-агресору, не очікуючи реформування ООН.

В умовах сьогоднішньої України має продовжувати наполягати на ухваленні дієвих рішень із врегулювання конфлікту в Раді Безпеки та на Генеральній Асамблеї ООН.

Водночас доцільно активізувати політико-дипломатичні переговорні зусилля у форматі нормандської четвірки (Мінський процес), Женевському (за участі США та ЄС) та у двосторонньому форматі з дружніми країнами.

IV. Чинники посилення гарантій безпеки України

1. Внесок України у ядерне роззброєння. Те, що Україна позбулася третього в світі ядерного потенціалу і прийняла без'ядерний статус, нині загальновідомо. Проте значення цього внеску у світовий процес ядерного роззброєння оцінюється все ще неадекватно, що підтверджується даними, наведеними в таблиці.

Тобто, за абсолютною кількістю боезарядів (яких Україна позбулась і які під її контролем були повністю розкомплектовані на території Російської Федерації) Україна ненабагато відстає від РФ, а з урахуванням ядерних боезарядів тактичних озброєнь, найвірогідніше, що навіть її випереджає (всього ліквідовано 4833 од.). Показник здійснених Україною скорочень (100 %) перевищує відповідні показники США (47 %) та РФ (32 %).

Таким чином, **Україна є однією з країн — лідерів процесу ядерного роззброєння.**

2. Умови, за яких Україна прийняла рішення про відмову від ядерної зброї та приєднання до Договору СНО-1, чітко визначені в положеннях Закону України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року”, де містяться такі застереження:

“Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси...”

“Цей Закон набуває чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа...”

Події останніх років засвідчили, що Україна насправді так і не отримала від країн-гарантів дієвої підтримки суверенітету, а Будапештський меморандум виявився необов'язковою для виконання політичною заявою.

3. Можливі шляхи підвищення гарантій безпеки:

— перепідписання Меморандуму про гарантії безпеки у форматі багатостороннього міжнародного Договору (Україна, США, РФ, Велика Британія, Франція, Китай), що може розглядатися як програма-максимум;

— підписання двосторонніх міжнародних договорів із тими країнами-гарантами, які визнають такий шлях розв'язання проблеми й готові взяти на себе відповідні зобов'язання;

**Статистичні дані кількості розгорнутих і скорочених боєзарядів
до і після підписання Договору СНО-1**

Країна	Кількість розгорнутих боєзарядів, од.		Кількість скорочених боєзарядів, од.	Відсоток скорочень, %
	на момент підписання Договору СНО-1	на сьогодні		
США	10563	5573	4990	47
СРСР	10271 / 8757*	—	4851**	44 **
РФ	5735	3906	1829	32
Україна	1608	0	1608 ***	100
Казахстан	1360	0	1360	100
Білорусь	54	0	54	100

* 10 271 одиниць — кількість боєзарядів відповідно до правил заліку Договору СНО-1 згідно з Меморандумом про встановлення початкових даних; 8 757 одиниць — фактична кількість боєзарядів (джерело: газета “Красная звезда” від 4 серпня 2009 р.).

** Загальні показники для країн — правонаступниць СРСР.

*** Загальна кількість боєзарядів, вивезених за межі України, суттєво перевищує наведену розрахункову кількість, до якої не входять нерозгорнуті боєзаряди (резерви) та вивезені раніше боєзаряди тактичного класу, й становить 4833 од. На жаль, офіційно такий показник для РФ та США досі не оприлюднювався.

— створення у регіоні без’ядерної зони шляхом оформлення міжнародного договору, за яким всі країни — учасниці цієї зони отримують гарантії безпеки від “де-юре” ядерних держав.

Спроби окремих країн звести зміст гарантій безпеки Українській державі до загальних, наданих усім без’ядерним країнам (так званих “негативних гарантій”), є неадекватною оцінкою внеску України у процес ядерного роззброєння і аж ніяк не стимулюють інші країни бути її послідовницями.

Більше того, такі намагання породжують зворотну реакцію як окремих політичних сил в Україні, так і в інших країнах.

4. Підстави для виходу з ДНЯЗ передбачені в Законі України, який визначає як порядок її приєднання до ДНЯЗ, так і умови виходу з цього Договору. Нинішня ситуація в сфері забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України може розглядатися як така, що відповідає змісту п. 4 цього закону (№ 248/94 ВР від 16 листопада 1994 року).

На думку окремих політиків, прийняття Україною статусу ядерної держави могло б стати запорукою її суверенітету. Однак можливості створення в Україні власного циклу виробництва ядерної зброї оцінюються неоднозначно. Зокрема, держава має для цього певні передумови:

- значні запаси уранової руди;
- науково-дослідні центри та навчальні інститути;
- досвід експлуатації АЕС (15 реакторів);
- участь у виготовленні ядерного палива (з іноземними компаніями);

— високий рівень розвитку окремих важливих видів промисловості (кольорова металургія, машинобудування, спеціальні технології зварювання).

Проте, Україна не має освоєних ключових технологій ні в циклі виготовлення ядерної зброї, ні у виробництві ядерного палива. Функціонують лише підприємства, що забезпечують видобування уранової руди, її очищення, попереднє збагачення і отримання первинного продукту (окис-закис урану). Тож прогнози експертів про можливість отримати ядерну зброю за 1—2 роки при витратах у межах 3—4 млрд дол. США не відповідають реальності.

Прийняття Верховною Радою рішення про проголошення ядерного статусу України не надасть додаткових можливостей у практичному плані. Тоді як досить очевидними є політичні наслідки — втрата економічної допомоги від міжнародних фінансових установ та можливість застосування санкцій проти України.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що позиція української сторони стосовно нагальної необхідності посилення гарантій безпеки Україні з боку ядерних держав як підписантів Будапештського меморандуму, має бути твердою і послідовною.

Сьогодні майбутній без’ядерний світ тісно пов’язується з перспективами суверенної і успішної України — належна оцінка її без’ядерного вибору має бути не лише прикладом для інших країн, а й вагомим чинником її ефективного розвитку. Це невідкладне завдання, що стоїть перед Українською державою, може й має об’єднати всі патріотично налаштовані сили країни.

Посилення гарантій національної безпеки України з боку ядерних країн за одним із запропонованих напрямів має стати ключовим пріоритетом діяльності Міністерства закордонних справ України. ■